

Kreml ja Kreenholm, Talvepalee ja Toompea. Linnad stalinismiaja eesti luules¹

Mart Velsker

Teesid: Artikkel käsitleb linnade kujutamist Nõukogude Eesti luules aastatel 1940–1955, analüüsimiseks on võetud sel ajal ilmunud luuleraamatud. Eestis kuulutati siis üldkehtivaks kirjanduslikuks meetodiks sotsialistlik realism. Esteetilised printsiibid kujunesid siiski kirjandusliku praktika käigus, sageli kirjutati luuletusi Moskvast ja Leningradist ning nende eeskujul õpiti kujutama ka kohalikke Eesti linnu eesotsas Tallinnaga. Linnaruum – nagu teisedki stalinistliku kultuuri komponendid – oli politiseeritud, mis tähendas esimeses järjekorras sakraliseeritud ruumimudeli ülekannet tekstidesse.

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16199

Märksõnad: eesti luule, stalinism, sotsialistlik realism, linn, linnakirjandus

Sissejuhatus

Siinse artikli eesmärk on anda ülevaade linnade kajastamisest stalinismiaja eesti luules. Lähemalt analüüsitakse jooni, mis tulevad välja tollase kirjanduse jaoks kõige olulisemate linnade kujutamisel.

Vaatluse alla on võetud aastatel 1940–1955 ilmunud eestikeelsed raamatud, mis sisaldavad luuletusi, poeeme või värssjutustusi. Peamiselt on need üksikautorite väljaanded, kuid leidub ka koguteoseid ja antoloogiaid. Kõrvale jäid Saksa okupatsiooni ajal Eestis ilmunud raamatud, aga ka väikelastele mõeldud väljaanded. Keskmisele ja vanemale koolieale suunatud trükised on arvesse võetud. Tähelepanu on pööratud nõukogude perioodil sündinud värssidele, varem kirjutatud tekstid, mida stalinismiajal Eestis trükkis ilmusid, arvesse ei tulnud. Kindlasti oleks ajakirjadesse-ajalehtedesse jäänud materjali lisamisel olnud autorite valik suurem ning variatsioone oleks näha rohkem, kuid pole kindel, et kollektiivse esteetika tuuma kirjeldus sellest palju oleks muutunud. Pigem võiks oletada, et tuum tulebki raamatutes paremini välja, on ju siin olnud tsensuurisõel mitmekordne ja tegemist on etableeritud kirjanike loominguga. Mõned autorid (nt Johannes Semper, Kersti Merilaas, Paul Viiding) sattusid 1950. aasta paiku põlu alla, kuid stalinismiaja varasemaid faase Eestis esindavad nendegi raamatud päris iseloomulikult.

¹ Artikli valmimist on osaliselt toetanud Eesti Teadusagentuuri teadus- ja arendusprojekt PHVKU19914 „Kirjanduskriitika transformatiivne funktsioon: teooria ja kaks andmebaasi”.

Pärast kirjeldatud printsiipide arvestamist jäi uuritavate raamatute loendisse 93 raamatut. See võib tunduda suur hulk, kuid see tähendab umbes sama tekstimahtu, mida 21. sajandi kasinamal luuleaastal võtab ette aastaülevaate kirjutaja. Loendis on ka kunstiüliõpilaste raamatukujunduse õppetöödena valminud trükised, väikse mahu ja trükiarvuga väljaanded, mis enamasti ei esinda linnaluulet. Üks silmapaistev erand nende seas siiski leidub: Johannes Barbaruse „Tallinn“ (1945), mille kaanejoonistuse litografeeris Siima Škop ja frontispissi Herta Lemberg. Raamat sisaldabki ainult ühe Barbaruse luuletuse, mis oli enne ilmunud luulekogus „Rindeteedel“ (1944).

Lisaks ülejäänud pisitrükistele jäid lõpuks kõrvale ka Karl Eduard Söödi ja Anna Haava valitud luuletused, kus on küll üksikuid Nõukogude Eestis kirjutatud tekste, kuid need ei haaku õieti ei poliitilise pöörde ega ka mitte linnateemaga. Arvesse ei läinud ka Kaarel Korseni noorsoole mõeldud värsiraamat „Võrsuv vili“ (1950). Pärast kõiki neid väljajätteid jäi esialgsest 93 raamatust (bibliograafia on esitatud artikli lõpus) tähelepanelikumaks uurimiseks alles 76. Suur osa neist sisaldab üksiknäiteid, otseselt linnadele pühendatud kogusid stalinistlikul perioodil on kolm: Debora Vaarandi „Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja“ (eraldi raamatuna 1952, enne seda ilmunud luulekogus „Kohav rand“ (1948)), Paul Rummo „Kiri Tallinnast“ (1955) ja koguteos „Kodumaa süda. Eesti autorite Moskvale pühendatud luuletusi“ (1947). Vaarandi ja Rummo raamatud on adresseeritud kooliea keskmisele astmele, kuid ilmselt tõenäoliselt just sellistena on need mõjutanud suuremat hulka lugejaid kui mõni sama aja täiskasvanute luuleraamat.

Taustad ja lähtekohad

Linnade kujutamine stalinismiaja luules asetub korraka vähemalt neljale taustale. Esiteks – stalinistlik periood Nõukogude Liidus ja Eestis; teiseks – sotsialistlik realism kui selleaegse kirjanduse ametlikuks kuulutatud meetod; kolmandaks – varasem eesti luuletraditsioon; neljandaks – linnakirjanduse traditsioonid. Alljärgnevalt tuleb neist kõigist juttu, pikemalt siiski kahest esimesest, sest kirjanduse käekäik stalinismiaja Nõukogude Liidus, kus kujundati välja käsitlus sotsialistlikust realismist, on spetsiifiline – see on aeg, kus poliitiline võim sekkub eesti kirjanduse saatusesse jõulisemalt kui mistahes muul ajajärgul ning see jõulisus tähendab seda, et kirjanduse teised taustad nõrgenevad.

Nõukogude Liidus suurenes 1930. aastatel Jossif Stalini roll riigi saatuse kujundajana, poliitilise võimu koondumine tähendas ka vägivaldse surve suurenemist ning kultuuriideoloogilise võimu tsentraliseerimist ja ühetaolistumist. Katerina Clark on tähelepanu juhtinud sellele, et 1930. aastate alguses langesid samale ajale sotsialistliku realismi printsiipide väljatöötamine ning Moskva ümberehitamise

kavad ning see pole juhuslik ühtelangevus – uus kultuur ja rahva uuenemine eeldas ka uuenenud sümboolset keskust (Clark 2003, 5). „Moskva rekonstrueerimise generaalplaani“ abil pidi Moskva saama eeskujuks ka kõigi teiste Nõukogude linnade planeerimisele; 1930. aastatel hakati pealinnas ehitama uhket metroovõrku, aja vaimu kehastasid suurejoonelised paleed, üks ambitsioonikamaid ideid oli Nõukogude palee rajamine, mida küll päriselt kunagi ei ehitatud (Fitzpatrick 2000, 69). Et planeeritud „keskuste keskus“ ei valminud, siis jäi selleks Kreml. Sakraliseeritud võim avaldus ruumiliselt kontsentriliste ringidena, esimene sisemine ring oli Moskva, selle sees oli omakorda Kreml (Clark 2003, 11).

1930. aastate teisel poolel leidsid Nõukogude Liidus aset ulatuslikud repressioonid, sel ajal hakkas tugevnema ka „suure vene rahva diskursus“, mis tõuseb esiplaanile eriti sõja ajal (Annus 2017, 15–16). Sõda Saksamaaga algas 1941. aastal, enne seda oli Nõukogude Liit okupeerinud Eesti. Sõja algus tähendas küll mitmete ettevõtmiste seiskumist ning suuri raskusi, kuid vastukaaluks senistele repressioonidele ka poliitilise surve ajutist leevenemist ja suuremaid vabadusi kirjanduses (Dobrenko 2011, 163). Tüüpiliselt on nähtud reeglite uut karmistumist ning Andrei Ždanovi juhitud Nõukogude kultuuripoliitika uut järku algavat 1946. aastast, mil hakkasid ridamisi ilmuma ÜK(b)P Keskkomitee otsused ning teised kultuuripoliitikat suunavad juhendtekstid. Ülevaatliku käsitluse ždanovlusest kirjanduspoliitikas ning selle mõjust Eestis on kirjutanud näiteks Pekka Lilja (2017), kompaktse ülevaate tollastest ja hilisematestki taustadest pakub Tiit Hennoste (2018) artikkel kirjandusest kui vastupanust Nõukogude Eestis. Keskkomitee nimel koostatud tekstidest mõjutas kirjandust kõige vahetumalt 1946. aasta otsus „Ajakirjadest „Zvezda“ ja „Leningrad““ (Looming 1946). Seda otsust on sageli tähiseks valitud ka stalinistliku kirjanduse periodiseerimisel, kuid samuti on väidetud, et olukorra ajutine leevenemine lõppes tegelikult juba 1943. aastal, siis algasid uuesti rünnakud „hälbivate“ kirjandustegelaste vastu, olukorra järsku muutust on seotud ka võiduga Stalingradi lahingus (Dobrenko 2011, 166).

Need täpsustused väärivad tähelepanu, kuid tuleb siiski arvestada, et eesti kirjanduse olukord oli teistsugune võrreldes vene kirjandusega: okupatsioonivõim Eestis sõja ajal muutus ning 1943. aasta tagasilöökk kultuuris ei saanud siin ilmneda. Nõukogude tagalas tegutsenud kirjanikke küll muutused puudutasid, kuid mitte nii otseselt, sel ajal alles loodi Eesti Nõukogude Kirjanike Liit ning kogu nõukogustumise protsess oli veel üsna algusjärgus. On arusaadav, et Nõukogude Eesti kultuuri kirjeldusi seotakse pigem 1944. või 1946. aastaga. Sirje Olesk on näiteks periodiseerinud tollast Nõukogude kirjanduse institutsioonilise kohanemise lugu Eestis kolmejärgulisena: 1940–1946 on selle kirjelduse kohaselt uue paradigma kehtestamise aeg, 1947–1949 ülemineku aeg, 1950–1951 kirjandusvälja haldajate vahetus

(Olesk 2002, 68). Sõltuvalt vaatenurgast on kirjandusega seotud periodiseeringuid ka teistsuguseid (vrd nt Raudsepp 2000, 137), kuid nii või teisiti arvestavad kõik käsitlejad surve tugevnemisega 1940. aastate teisel poolel ning sellega, et repressioonide rängim aeg jäi kümnendivahetusse. Eesti elus laiemalt märkis seda eriti 1949. aasta küüditamine, kultuurielus eriti EK(b)P KK VIII pleenum 1950. aastal, kus repressioonid ka hulk kirjandustegelasi. Uus ajajärk Nõukogude Liidu ajaloos algas tavapärase periodiseeringute järgi Nikita Hruštšovi kõnega NLKP XX kongressil 1956. aastal – see arusaam on ka praegu luuleraamatute ajapiiri valimisel kaasa mänginud. Enne seda võib küll rääkida kultuuri kontrollimehhanismide aeglasest lõdvenemisest, kuid ždanovlik periood ei lõppenud tegelikult Ždanovi surmaga 1948. aastal, näiteks võimendus 1949. aastal kosmopolitismivastase võitluse laine (Dobrenko 2011, 175). Eeldused olukorra muutumiseks tekkisid alles pärast Stalini surma 1953. aastal. Tõsi, mõni uus tendents mõjub ambivalentseks juba ka enne seda. Näiteks kui Pravda juhtkiri ning Georgi Malenkovi kõne partei XIX kongressil 1952. aastal kuulutasid vajadust leida kirjanduses uusi „Gogoleid ja Štšedrine“ (Dobrenko 2011, 179–180), siis see tähendas ühelt poolt järjekordset tüüpilist kampaniat, teiselt poolt aga avardas see satiiri mängumaad ja muutis kirjanduse poeetikat mitmemõttelisemaks.

Nõukogude kultuuripoliitika ametlikuks doktriiniks oli 1930. aastate alguses kuulutatud sotsialistlik realism. Sotsialistliku realismi printsiipide uurijad võtavad sageli oma arutluse lähtekohaks 1934. aastal NSV Liidu Nõukogude Kirjanike Liidu põhikirja fikseeritud määratluse (vrd nt James 1973, 88; Günther 2011, 91). Sama tekstikohta tsiteerivad ka eesti uurijad, ehkki erinevates tõlkeversioonides: kasutatakse nii 1934. aasta teksti uues tõlkes (nt Undusk 2013, 39) kui ka seda tõlget, mis tehti sõja ajal Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu põhikirja jaoks, kus suur osa teksti võeti üleliidulise organisatsiooni põhikirjast lihtsalt üle. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu põhikirja on avaldanud oma artikli lisas Hennoste, olgu praegu tsiteeritud seda:

Sotsialistlik realism, olles nõukogude ilukirjanduse ja kirjandusliku arvustuse põhimeetodiks, nõuab kunstnikult võltsimatut ajaloolis-konkreetselt tõelisuse kujutamist selle revolutsioonilises arengus. Seejuures kunstilise kujutamise tõepärasus ja ajalooline konkreetsus peab ühtuma ülesandega kujundada ja kasvatada töötavat rahvast ideeliselt ümber sotsialismi vaimus.

Sotsialistlik realism kindlustab kunstilisele loomingule erakordse võimaluse nii loomingulise initsiatiivi avaldamiseks kui ka mitmekülgsete vormide, stiilide ja žanride valikuks. (Hennoste 2011, 40)

Sellest määratlusest ja sotsialistlikust realismist tervikuna on erisuguseid tõlgendusi, kuid mõni tähelepanek on kindel: siin ilmnevad normatiivsed tendentsid

(„nõuab“, „peab“ jne) ning need on seotud poliitiliste printsiipidega („sotsialismi vaimus“ jne). Tähelepanu köidab ka see, et ühelt poolt nõutakse küll võltsimatut tõelisuse kujutamist, mis võiks olla ju ka realistliku esteetika nurgakiviks, kuid kohe seejärel räägitakse tegelikkusest „selle revolutsioonilises arengus“. Kui tegelikkus ja tegelikkuse arenemise idee peaksid vastuollu minema, siis võidab areng, võidab maailmavaade, mis kirjutab ajaloole ja tegelikkusele ette, milline ta olema peab.

Tõlgendajate eriarvamused on olnud suuremad esteetilise normatiivsuse küsimuses. Sotsialistliku realismi juhendtekste ja ilukirjanduslikke näiteid lugedes tundub artikli autorile olevat õigustatud seisukoht, mida sõnaselgelt on väljendanud Jaan Undusk (2013, 50): „Nende ridade mõte on näidata, et sotsialistlikku realismi ei saa mõista esteetilise teooriana, mis oleks justkui nõudnud kunstis teatud printsiipide rakendamist. Sotsialistlik realism oli stalinistlike ideoloogide loovale intelligentsile kohandatud võimumatriits.“ Kui aga sotsialistliku realismi teooria ei määra esteetikat, siis kuidas seletada stalinistliku kunstiloomingu silmatorkavat ühetaolisust? Esteetiline ja temaatiline ühetaolisus tekib kunstilise loomingu käigus, ehk siis loomingu ja direktiivse kriitika koostoimel: „Sotsialistlik realism ei olnud defineeritud ei sisuliste motiivide ega stilistiliste valikute tasemel, kõik see oli kunstnike oma fantaasia, milles üksteist ellujäämise või tegutsemisvõimaluste säilimise nimel usinalt kopeeriti“ (52). Sellises olukorras on loogiline, et kaanoni kirjeldamist alustatakse kunstilise praktika, praegusel juhul siis luule kirjeldamisest ja analüüsimisest, mida ühe kindla nurga alt siin artiklis taotletaksegi. Võib tekkida küll uus küsimus seoses sellega, et eesti luules olid mallid „usinalt kopeeritud“ tõenäoliselt kuskilt mujalt. Sel juhul saaks välja arendada näiteks eesti ja vene linnaluule võrdleva käsitluse, mis rajaneks hüpoteesil, et malliloov mõju kujuneb vene kirjanduses. Võrdlevast käsitlusest on siiski praegu teadlikult loobutud, mis ei välista selle tegemist edaspidi. Pole ilmtingimatu, et liigutakse käsitlustes tsentrist perifeeriasse, võib alustada uurimist ka kirjanduslikust perifeeriast (näiteks eesti kirjandusest) ja liikuda siis tsentri (näiteks vene kirjanduse) suunas.

Esteetiliste suuniste vähesus ja sotsialistliku realismi määratluse üldisus on silma torganud teistelegi uurijatele (nt Lilja 2017, 29). Mõned reeglid on küll tuletatavad poliitilistest suunistest ning nende muutumisest, kuid väga kaugemale neid tähelepanekuid arendada ei saa, ilma et süvenetaks ilukirjanduslikesse tekstidesse. Näiteks võiks linnaluule puhul eelnevalt oletada, et kui poliitiline võim on tähtis, siis on tähtsad ka poliitilist võimu esindavad linnad, eelkõige Moskva. Võib ka oletada, et kui poliitiline järelevalve jõudis võimalike äärmusteni 1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses, siis sellest perioodist leiab ühtset esteetikat rohkem; erinevusi ja linnaruumi mitmekesisemaid peegeldusi võiks siis rohkem leida 1940. aastate esimesest poolest, aga ka 1950. aastate keskpaigast.

Varasema eesti luuletraditsiooni mõju on stalinistlikus kirjanduses olemas, kuid seda tahetakse sõjajärgsel ajal varjata ja tõrjuda. Võitlus käib eriti vahetult eelneva perioodi poliitiliste ja kirjanduslike nähtuste vastu. Eesti luule oli 1930. aastatel läbi elanud oma arbujaliku kõrgfaasi Konstantin Pätsi nn vaikiva ajastu räämistuses. Arbujalikkus on küll opositsioonis Pätsi võimuga, kuid stalinlike tõlgenduste jaoks on mõlemad eriti negatiivse tähendusega. Võrdluseks eesti linnaluule varasemate traditsioonidega annab hea võimaluse Õnne Kepi artikkel eesti linnaluulest aastatel 1860–1940 (Kepp 2010). Teistest uurimustest on kaugemaks taustaks Elle-Mari Talivee väitekirj (Talivee 2017), mis keskendub küll varasemale proosale, kuid annab seejuures hea ülevaate nii Eesti linnakultuuri kujunemisest kui ka kunagistest tunnusjoontest kirjanduses, mis seda kujunemist peegeldavad. Siinse artikli teemale on kõige lähemal Ivo Heinloo artikkel Tallinna-temaatikast stalinismiaja kirjanduses (Heinloo 2010). Heinloo uurimuse raskuspunkt ei ole luules, kuid siin leidub ka luule kohta olulisi tähelepanekuid, mida järgnevas analüüsis on lootust arvesse võtta.

Olulisemad linnad ja luuletajad

Uuritavates kogudes nimetatakse sageli mitmeid eri linnu, kuid linnaruumi täpsemat kirjeldust esineb vähem. Iga ajastu keelepruugis on teatud hulk linnu, mille nimetamine käivitab automaatselt kujundilised ülekandemehhanismid. Sageli on algkujundiks metonüümia: riigi valitsus asub ühes või teises pealinnas, Stalingradi ja Velikije Luki linnu tuntakse nende juures toimunud lahingute, Nürnbergi tähtsate kohtuprotsesside tõttu, Wall Street on tänav New Yorgis, mida tuntakse tänu seal asuvatele finantsasutustele. Need metonüümiad on tihti edasi arenenud sümboliteks – Wall Street sümboliseerib USA finantshuve ja nende seotust poliitikaga, Stalingrad hakkab Nõukogude käsitlustes kehastama kangelaslikkust jne. Kõiki neid mainitud kohti kohtab eesti stalinismiaja luules ning kui sellisele nimetamisloogikale põhjalikumalt mõelda, siis võiks olla ka arusaadav, miks näiteks Wall Street tuleb lugejale sagedamini ette kui mistahes Tallinna või Tartu tänav. Selliseid kujundikasutusi leidub eri laadi tekstides, kuid luules tõenäoliselt sagedamini, linnaruumi detailse kujutamise võimalused on värsstekstis aga piiratumad kui proosas.

Nõukogude kultuuri kontekstis on kindlasti kõige suuremate sümbolsete tähendustega koormatud Moskva ja Leningrad ja see tuleb välja ka eestikeelsest luulest. Sümboolsus ei välista iseenesest linna täpsemat kujutamist ning nii võibki tõdeda, et linnaruumi kujutamise peamised võimalused mängitakse eesti stalinismiaja luules läbi viie linna peegeldustena: lisaks Moskvale ja Leningradile on olulised Tallinn, Tartu ja Narva. Valik ei ole üllatav, tegemist on kahe suurema linnaga

Venemaal ja kolme suurema linnaga Eestis – põnevamaks läheb asi siis, kui hakata lähemalt jälgima, kuidas linnu kujutatakse.

Ei saa päris öelda, et ainult viie linnaga asi piirduks, aeg-ajalt tuleb ette verbaalseid sisenemisi teistessegi kohtadesse. Lõplikult on raske väita, kust lähevad piirid põgusa nimetamise, kujundliku kasutamise ja täpsema kujutamise vahel. Siiski olgu praegu välja toodud mõned linnad, mis (lisaks viiele põhilisele) eesti stalinismiaja luuleraamatutes elustuvad. Eesti linnadest on need Võru, Paide, Kuressaare ja Kiviõli, teistest linnadest Kiiev, Tšeljabinisk, Stalingrad, Stalino (praegune Donetsk), Kingissepp (Leningradi oblastis), Vilnius, New York, Berliin ja Helsingi. Piiripealsetest juhtumitest võiks arvesse minna ka suvituskeskkondadena tajutud Elva ja Siverskoje ning ka Nõmme, millest sai koos Nõukogude võimu tulekuga Tallinna osa, aga mida mõnel juhul kujutati ikkagi „teise“ linnana pealinna kõrval. Selge näide leidub Muia Veetamme loomingus: „Selline on minu kodulinn, Nõmme – / Tallinna nooruke õeke“ (Veetamm 1955, 37; luuletus „Sõja üldse me keelame!“).

Kõnealusest perioodist leiab hulga värsstekste, mis räägivad korraga mitmest linnast ning kajastavad mingil kombel nendevahelist suhet. Selliseid luuletusi on eriti palju 1940. aastate esimesest poolest ja mitmed neist kaardistavad sõja sunnil tekkinud rännuteid. Näideteks on nii Juhan Smuuli poeem „Tee Leningradi“ ning paljud luuletused (Jaan Kärneri „Leningrad–Uural–Moskva“, „Moskva–Tartu“; Mart Raua „Moskva–Tallinn“; Debora Vaarandi „Vanas majas“, „Alma-Ata tähed“ jt). Selle kõrval nimetatakse stalinistliku kaanoni tugevnedes linnu üha rohkem maailma poliitilise kaardi illustreerimiseks – paljude näidete seast peaks otsima neid, mis viitavad kõige tähtsamale. Tähtis on stalinistlikus kaanonis ühelt poolt tee kujund, teiselt poolt – Moskva. Tee viib ikka kommunismile, aga sellel suurel teel on mitmeid konkretiseeringuid, mida võib aimata juba kasvõi luulekogude pealkirjadest: Johannes Barbaruse „Rindeteedel“ (1944), Minni Nurme „Pikalt teelt“ (1947), Mart Raua „Kõik teed“ (1953), Vladimir Beekmani „Tee ellu“ (1955).

Kui kujutatavate linnade hierarhia tuleb luulekogude põhjal selgelt välja, siis luuletajate hierarhia nii selgelt ei tule. Üksikute luuletajate profiilid eristuvad stalinistlikus luules halvasti, sest kollektiivses praktikas kujuneb kirjanduse üldpilt ühetaoliseks. Loomulikult on mõni autor soositum kui teine, kuid see ei tähenda automaatselt tähtsust linnaluules. Huvitavasse positsiooni satub siin stalinismiaja esiluuletaja Smuul (tollal veel nimekujuga Schmuul). Smuuli luule tüüpiline miljöö ei ole linn, linnad paistavad ta loomingus sageli sadamatena, kuid mõnel juhul ka teistmoodi ja mitmekesisemalt – Smuul on üksikute, kuid oluliste linnaluule näidete autor. Näib nii, et Eesti väikelinna õhustiku kõige värvikama ja arendatuma kujutuse leiab sel ajal Smuuli poemist „Tormi Poeg“ (1947), kus osa tegevusest toimub Kuressaares.

Heinloo peab ajajärgu suurimaks linnaluuletajaks Vaarandit (Heinloo 2010, 814). Väide on tõesti usutav, sellest hoolimata, et Vaarandi mõned tähttekstid (nt poem „Talguid Lööne soos“) linnaruumile ei keskendu. Vaarandi loominguga linlikumas pooles pole siiski tähtis mitte üksnes Tallinna kujutamine, vaid ka teised linnad ja tekstid. Lisaks Vaarandile sai eespool olulise linnaluule raamatu autorina nimetatud ka Rummot, kelle panus on samuti mitmekesisem, kui ühest luulekogust välja paistab. Nende kahe kirjaniku kõrval tuleb linlik hoiak kõige selgemini välja Barbarusel, kelle nõukogudeaegse loominguga maht pole väga suur, aga seda enam on neis tekstides näha linnakujutus. Barbarus tõusis tugevalt esile juba 1920. ja 1930. aastatel ning Barbaruse keskset positsiooni linnaluuletajana saab järeltada ka Õnne Kepi käsitlest (Kepp 2010, 681). Torkab silma, et Barbaruse 1940. aastate esimese poole luulest on võimalik leida ühisjooni tema varasema loominguga. Võetagu näiteks luuletsükli „Leningrad sõja päevil“ algus, kus stalinistlikku koodi ära tunda on esmapilgul keeruline, lihtsam on taibata Barbaruse autorsust: „Seesama rahu – valat rauda, malmi, / toosama Neeva – sängitet graniiti, / vast üsna vihane ja õel, / ta viskleb, tinane ja hoogne, / et kuidagi ei mahu salmi / rütm raske, range – terasvoogne“ (Barbarus 1948, 80). Siin avaldub Barbaruse luulele varemgi iseloomulik raske ja metalne rütm ning varasema moodsa kirjanduse keeletarvitus (nt lühendatud *tud*-kesksõnad). Iseloomulik on seegi, kuidas jõe kirjelduses tõuseb esile looduse urbanistlik raamistus.

Stalinismiaja linnaluulesse on andnud olulise panuse veel Mart Raud, Aira Kaal, Ralf Parve ja Vladimir Beekman, üksikuid tekste, mis pilti täiendavad, tuleb ka teistelt. Parve ja Beekmani linnakajastus on teistega võrreldes rahvusvahelisema haardega, osalt tänu sellele, et neil õnnestus reisida rohkem kui mõnel teisel tolleaegsel autoril. Linnaluulest täielikult distantseerunud kirjanikke on vähe – Haava, Sööt ja Korsen said küll nimetatud, kuid nad pole sel perioodil luuletajatena väga aktiivsed ning linnapeegelduste puudumine mõjub ka sellevõrra juhuslikumana. Sarnane olukord on Kersti Merilaasiga, kelle napimahulises stalinismiaegses loomingus küll mõned linnamotiivid leiduvad, kuid neid pole palju.

Oleneb, mida ühe või teise autori loomingus tähtsaks pidada, kuid igal juhul on teema seisukohalt keskseid autoreid alla kümne. Olulisi linnu on viis, nende kujutamist tuleb vaadelda lähemalt. Kaks linna viiest on eriti olulised.

Moskva ja Leningrad

Moskva ja Leningrad on stalinismiaegsetes kirjanduslikes peegeldustes tähtsal kohal. Moskva on peaaegu vältimatu linn, Leningrad (või siis ka Peterburi või Petrograd) on linn, millest kirjutamine pole 1940. ja 1950. aastate luuletaja jaoks vältimatu, kuid mille ajavaimuline kajastamine tuleb kasuks. Seda eeldasid stalinistliku

luule tavad, kuid nende taustal on ka kahe suurema Venemaa linna varasemad kujutamistraditsioonid. Neid traditsioone avab Juri Lotman, kes on oma käsitluse kontsentrilisest ja ekstsentrilisest linnatüübist lahti rääkinud Moskva ja Peterburi näitel (Lotman 1999). Tõepoolest, kontsentrilisena kirjeldatud Moskva isomorfsus teda ümbritseva riigiga tuleb välja nii kaugemal ajaloos kui ka nõukogude perioodil, Peterburi avatus, kahetisus ja talle tunnuslik tehislinna utopia avalduvad samuti läbi aegade. Lotmanlik vaade haakub hästi ka Clarki käsitlusega ruumi sakraliseerimisest kontsentriliste ringidena (Clark 2003), kuigi Clark Lotmanile otseselt ei viita. Vanad traditsioonid stalinistlikul perioodil osalt jätkuvad ja osalt koguni tugevnevad – nii muutub Moskva käsitlemine riigi ja maailma keskpunktina ühemõttelisemaks.

Leningrad on Lenini ja oktoobrirevolutsiooni linn, Moskva aga Stalini ja Lenini linn. Ehk nagu on selle luuletuses „Moskvale“ sõnastanud Raud: „Su oma armas maa ja kogu maailm / – Au Sulle, Moskva! – tervitades Sind / teab, et Su nimes kõlab Lenin, Stalin“ (Raud 1948b, 152). Nõukogulikele representatsioonidele on üldisemalt iseloomulik see, et Stalinit kujutatakse monumentaalse ja staatilisena, Leninit edasiliikuvana – Stalin on „olemises“, Lenin „saamises“ (Clark 2003, 12–13). Seda tähelepanekut saab omakorda siduda Leningradi ja Moskva erinevustega: esimene on stalinistlikus kirjanduses seotud elava Leniniga ja sellisena dünaamilisem, teine on seotud nii elava Staliniga kui ka Lenini surnukehaga mausoleumis. Tähtsad on niisiis ka Lenini mausoleumi peegeldused, mis ei saa endas sisaldada samasugust dünaamikat nagu Nõukogude riigi rajaja revolutsioonilise tegevuse kirjeldused.

Eesti kirjandusloo kõige tuntuma luuletuse Leninist on kirjutanud Raud, see on ühtlasi mausoleumi-luuletus – „Surematus“ on ilmunud luulekogus „Uued sillad“ (1945) ja mitmetes hilisemates luulevalikutes. Lisaks tähtsale teemale ja jõulisele juhtkujundile aitas Raua luuletusel poststalinistlikus kirjanduses edasi elada tõsiasi, et ta on siin suutnud kirjutada Leninist ilma Stalinit mainimata. Boris Groys arutleb Punasele väljakule püstitatud Lenini mausoleumi tähenduste üle ning leiab, et Lenini „realistlikult“ taastatud surnukeha eksponeerimine annab tõendi, et Lenin on tõepoolest lõplikult surnud ning et tema vaim elab edasi neis, kes „seisavad mausoleumikatusel“ (Groys 2019, 118–119). Eeskätt elab vaim edasi Stalinis, seda vähemalt kuni 1953. aastani. Siin artiklis vaadeldav luulelooming ei kajasta otseselt neid tähendusnihkeid Moskva kujutamises ja sotsialistliku realismi arengus, mis tekkisid Stalini surnukeha lisamisega mausoleumi ja hiljem selle kõrvaldamisega. Stalinit leinavaid tekste ilmus küll mitmeid, pikematest värsstekstidest, mis peegeldavad koos Staliniga Moskvat, olgu siin nimetatud Smuuli poeem „Stalin“, mis ilmus ajalehes Sirp ja Vasar 1953. aastal, ning Raua luuletsükkel „Suure leina päe-

vil“. Raud kasutab siin muuhulgas kujundit, mis oli levinud ka Stalini eluajal: „Maailma süda on Moskva...“ (Raud 1953, 36).

Moskvast kui maailma südamest oli varem luuletanud Vaarandi luulekogus „Kohav rand“ (1948) ilmunud luuletustes „Tuhandete südametega“ ning „Moskva mai 1943“, variatsioon sarnaste kujunditega on teisigi: Moskva kui riigi või kodumaa süda (nt Kärneril, Semperil, Raual, Parvel), Moskva kui maailma pealinn või tsenter (nt Rummol, Beekmanil). Pealkirja „Kodumaa süda“ kandis 1947. aastal ilmunud koguteos, mis sisaldab kakskümmend viis Moskvale pühendatud luuletust üheksalt eesti autorilt. Pealkirjas esitatud kujundit kinnitab ka raamatu sisu, teiseks tuleb siin reljeefselt välja Moskva kui võitmatu linna motiiv – see on seotud tõsiasjaga, et koguteoses domineerib sõjaga seotud looming. Raamatus on ka tsükkel „Võitmatu Moskva“, mis on saanud pealkirja Barbaruse samanimelisest luuletusest. Võib oletada, et kui Moskvale pühendatud kogumik oleks ilmunud näiteks viis aastat hiljem, siis oleks sõjakajastusi vähem ning rohkem Moskva vääramatut suurst ning kõikjale ulatuvat võimu.

Clark kirjeldab Kremli stalinistliku kultuuri sakraliseeritud keskmene, kuid väidab ka seda, et Kreml pole kontsentristest ringidest kõige viimane, selle sees on veel midagi pühamat – kuskil Kremli töötab Stalin, kes on juba nii püha, et teda ei saa kujutada vahetult, teda võib näha kui „valgust aknas“ (Clark 2003, 11). See stalinismiajal levinud motiiv on olemas ka eesti luules, selge näite leiab Rummo luuletusest „Valvel seltsimees Stalin“, kus ühelt poolt aimatakse Stalinit Kremli ja teiselt poolt kinnitatakse Stalini ja Kremli kõikjale ulatuvat jõudu: „Maailma pealinn magab, / uueks päevaks pea ärkab. / Kremli müüride taga / üksikut valgust veel märkad [. . .] Üle maailma Moskvast / siravad viisnurksed tähed. / Kõikjale, kuhu ka lähed, / Kremli kellasid kostab“ (Rummo 1950, 9–10). Seda, et Stalin ulatub kõikjale ja ta näeb oma aknast kõike, olgugi et ta ise on profaansete silmade eest varjatud, kinnitab Beekmani luuletus „Punasel väljakul“: „ja meile näib, et Kremli müüri tagant / meid ühest aknast / Stalin praegu näeb“ (Beekman 1952, 23).

Moskva suuruse ja sakraalsuse juures on erandlik, et üldse kuskilt tuleb välja ees- või äärelinnade kujutamine, mida siiski leiab Vaarandil („Päev Pavlušinos“) ja Kaalul („Stromõnka tänav 32“). Küll on ootuspärasem, et imetletakse Moskva teatreid ja kontserdisaale (Raua „Õhtused saalid“), jalutatakse Tverskoi (s.t Tveri) bulvaril (Raua „Kevadõhtune“), käiakse raamatukogus (Vaarandi „Lenini raamatukogus“) ja laskutakse pealinna maa-alustesse sfääridesse, kus asub „loova töö ning kunsti meistriteos metroo“ (Kärner 1951, 101; luuletus „Laul Moskvast“). Pikemas poeemis on võimalik koguni see, et üks luuletaja peegeldab teise luuletaja suhtumist linna. Sellise tekstikoha leiab lugeja Felix Kotta poemist „Kindlal sammul“, milles Eesti delegatsioon sõidab 1940. aastal rongiga Moskvasse: „Barbarus on

Johannes Vares-Barbarus ja Nigol Andresen 1940. aastal Moskvas. Jevgeni Rjapassovi foto. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv: EKLA, B-131:93.

Lauristini / käele surunud kuuma käe: / „Teisiti / kui varemini / Moskva siluetti näen; / võluvam siin igakord / iga müürijoon ja torn.“” (Kotta 1950, 37).

Koguteos „Kodumaa süda” sisaldab küll üheksa autori loomingut, kuid üle poole tekstidest on kahelt – Raualt ja Vaarandilt. Stalinismiaja Moskva-teemalise luule juhtautorid Raud ja Vaarandi kindlasti ongi. Mõlemal on isiklik kogemus Moskva linnast, aga selge arusaam, kuidas Moskvat ülistada. Raua ja Vaarandi kirjutamisimpulssides tundub olevat erinevusi: Raud on paremini omandanud poliitiliste ülistuslaulude tavavõtted, Vaarandi luuletuste Moskva paistab olevat isikupärasem. Kui Vaarandi mõnes luuletuses esitabki väga võimutruud vaatenurka, siis näib see ikkagi välja kasvavat vahetust aistilisest kogemusest ja tundelisest resonantsist ümbritseva suhtes. Neis kogemustes võib koguni olla kübe suurlinna pahelist lõhna: „Suurlinna lõhnade imelist / lämbet ja magusat segu, / mullast, bensiinist ja nõest / uimana tungib pähe” (Vaarandi 1948, 17; luuletus „Moskva mai 1943”). Vahetu kogemuse olulisust võib aimata ka Vaarandi teistes linnapeegeldustes, kus Moskva kõrval on erilise tähtsusega veel Leningrad ja Tallinn.

Vaarandi luuletab: „Nii selgelt läbib mind teadvus aja, ruumi [. . .] / See hiigelajastu, ma millest osa saan. / Ja mõte sirutab mu hinge kiiri kuumi – / ma tulin sinusse, mu Leningrad!” (Vaarandi 1945, 48; luuletus „Tulek”). Lahtiseks jääb, kas

hiigelajastust osasaamise kogemus on siin sügavamalt motiveeritud või on ta siiski vaid konventsionaalse suhte ilming, kuid välistatud pole kumbki. Tõsi on see, et Leningradiga seostub nõukogude kirjanduses tavaliselt hiigelajastu alguse kogemus – Vaarandi viimati tsiteeritud luuletuses sulavad kokku aga revolutsiooniline Leningrad ja sõjas kannatav ning kangelaslik Leningrad. On tavapärane, et Leningradi linnaruumi kujutamist suunavad ühelt poolt ristleja Aurora kogupaugud Neeva kaldal ja Talvepalee vallutamise (Raua „Suur oktoober“ jt), teiselt poolt Leningradi blokaad ja sellest vabanemine (Barbaruse „Leningrad – 1944“ jt). Revolutsioonisündmuste kajastamine tuleb luules sagedamini esile kui Leningradi kannatused sõjas, kuigi linna kangelaslikkust sõja päevil muidugi rõhutatakse. Tõenäoliselt on selle tendentsi taustal teiste tõsiasjade kõrval ka 1945. aastal vene kirjanduskriitikas toimunud diskussioon nn Leningradi teema üle, mille käigus tehti kirjanikele selgeks, et „tõde sõjast“ ei saa olla kannatuste kujutamine (Dobrenko 2011, 169).

Leningrad revolutsioonilinnana tähistab vana korra varisemist ja muutusi uues ühiskonnas, Moskva tähistab aga võimu staatilisust ja totaalset haaret. Leningrad võib olla küll vahetu olevikulise kogemuse linn, aga ta on alati ka lähimineviku linn – Moskva saab iseendaks korraga vahetus kaasajas ja igikestvas ajas. Talvepalee on vana võimu kants, mis tuli vallutada ja tema tähendus ära muuta. Kreml on samuti iidne, aga tema tähendused kehtivad muutumatult nüüd ja praegu. Leningrad pakub lisaks võimalust näha Peeter I suures projektis eellugu Lenini revolutsioonilistele ettevõtmistele – Leningrad tähendab ka tuleviku ehitamist. Seda seost on oma sõja-aegses loomingus kasutanud ebamäärasemalt Barbarus („Leningrad kevadõites“), kuid riskantsevõitu selgusega näiteks Kärner: „Tee Peeter Esimesest saadik Lenini / ja Stalinini kõneleb tööst, võitlusest, / et rahva elu korraldada paremini“ (Kärner 1951, 134; luuletus „Leningrad–Uural–Moskva“). Leningradi põhjalikumalt kajastavatest autoritest on Vaarandi, Barbaruse ja Kärneri kõrval märkimisväärsed veel Smuul ja Hiir. Erni Hiire luuletsükkel „Lenini linn“ sisaldab sõjaaegse vana Leningradi ülistamist, Smuuli „Purskkaev“ ja „Kirjad Lydiale“ on varjundirohkemad ja võib-olla üldse kõige olulisemad tekstid, mida Smuul Stalini-aegsesse linnaluulesse lisas.

Tallinn, Tartu ja Narva

Eesti kirjandusloos on pikem järjepidevus Tallinna ja Tartu kujutamisel ning seetõttu tasub ka jälgida, mis muutub traditsioonis lisaks politiseeritusele. Õnne Kepp teeb üldistusi Eesti linnaluule kohta aastatel 1860–1940 ja leiab, et linnaluule pole siis populaarne, aga see muutub tähtsamaks eriti 1920. aastatel ning et Eesti linnadest kujutatakse Tallinna rohkem kui Tartut (Kepp 2010, 689–691). Täpsete võrdlusandmete puudumisel saab edasise aja kohta teha Kepi artikli ja oma lugemiskogemuste põhjal vaid oletusi, kuid vähemalt kaks neist tunduvad olevat tõsi-

kindlad. Esiteks – sotsialistliku realismi forsseeritud import Eestisse toob kaasa linnaluule osakaalu üldise tõusu, kuigi püsitemaks kujuneb samal ajal näiteks kolhoosikorra kehtestamine maal. Teiseks – vahe Tallinna ja Tartu vahel suureneb veelgi, Tallinna-kesksus muutub kirjanduses üldiseks. Tallinn oli suurem ja seal on üha rohkem kirjanikke, kuid Tallinn on ka stalinistliku kultuuri seesmise loogika seisukohalt funktsionaalne, Tartu puhul pole see nii selge.

Tallinnale annab väljapaistva koha tema asend pealinnana, võime ühelt poolt kehastada kogu Eestit, teiselt poolt aga olla Moskva võimutäiuse kohalik peegeldus – kui ka Kremli kellad kõlavad kõikjal, siis on neid enne kuulda Tallinnas. Tallinn tähendab kohalikku võimu ja kõige sagedamini peegeldatav maamärk selles linnas on Pika Hermannitorn Toompeal. Kui Smuuli „Poeemis Stalinile“ on read: „Pikal Hermanil lehvib / härrade trikoloor“ (Schmuul 1949, 9), siis on selge, et jutt käib endistest aegadest ning lipp tornis peab muutuma. Lipu heiskamist Pika Hermannitorni kajastabki näiteks Raua luuletsükkel „Tallinn“. Tekste, kus Toompeal lehvib punalipp, on mitmeid, siin olgu osutatud Rummo raamatu „Kiri Tallinnast“ lõpuluuletusele „Eesti lipp“, kus „vaba rahva lippu kannab / Toompea kindlustorni-hiid“ (Rummo 1955a, 37).

Tallinn on ajaloo linn, aga siin on mitu kihti. Pindmises ja ometi sel ajal hädavajalik kiht on see, kuidas näidata Tallinna kujunemist revolutsioonilinnaks. Ajaloolistest sõlmpunktidest paistavad selles narratiivis olevat tähtsamad kolm: 1924. aasta detsembris toimunud sündmused, mida serveeritakse revolutsioonilise ülestõusuna (nt Parve „Tallinna detsember (1924)“), 1940. aasta juunipööre (Sütiste „Maakera pöördub itta“, aga ka paljud teised tekstid) ning samuti tõsiasi, et Mihhail Kalinin töötas enne revolutsiooni mõnda aega ka Tallinnas. Ajaloo konstrueerimise seisukohalt on Kalinin vajalik: „See oli Kalinin, noor tulihing, / kes Lenini sõnad tõi linna“ (Raud 1948b, 246; luuletus „Tallinn II“). Kalinini ja Tallinna seos on värssidesse vormistatud näiteks ka Raua poeemis „Kalinin“, Kotta poeemis „Kindlal sammul“, Smuuli „Poeemis Stalinile“ ja Rummo luuletuses „Vanaisa“.

Tallinna kujutamisel tekitab teatavat paradoksaalsust tõsiasi, et ei tekstidest ega ka luuletajate teadvusest pole kuhugi kadunud kaugem ajalugu. Erandjuhtudel võtab Tallinna iidsuse reflekteerimine pseudomütoloogilise kuju (nt Nurme „Linda. Ballaad „Kalevipoja“ aineil“), aga sagedamini viidatakse muidugi ajaloolisele ajale ja eriti just seoses südalinna ehitiste ja tänavatega. Püsiepiteeti *vana* kasutatakse stalinismiaegses luules (aga ka teistel aegadel) Tallinna puhul väga sageli – seda ka ajajärgul, mis deklareeris linnaruumi põhimõttelisi ümberkorraldusi ja vana taandumist uue ees. Näiteid „vanast Tallinnast“ leiab Kärnerilt, Alletlt, Smuulilt, Vaaran-dilt, Rummolt, Parvelt, Beekmanilt ja tõenäoliselt ei ole see loend ammendav. Ajaloo rõhutamine võib viia ka mõnel juhul stalinistlikust kaanonist kaugemale, kuid

üldjuhul lahendatakse asi sellega, et tuuakse teksti vanaduse ja nooruse dialektika. Beekmani variandis nii: „Ma mõtlen siis, et minu vana Tallinn / on ikka väga noor ja väga hea“ (Beekman 1952, 76; luuletus „Rahu sõdurid“). Üks tuntumaid näiteid on ka Debora Vaarandi luuletus „Vana Tallinn“, kus kõnnitakse vanas linnas ja kuulatakse selle „ uut rütmi“ (Vaarandi 1945, 64). Veelgi tuntumaks sai Vaarandi „Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja“, mis laenas algmotiivi folkloorist (legend oli enne eriti tuntud Friedrich Reinhold Kreutzwaldi versioonis). Vaarandi poeem on väikeste kohenduste ja kordustruktuuride abil suutnud mõjutada noori lugejaid mitme aastakümne vältel. Vana ja noor kohtuvad juba teose pealkirjas ning nende vastandus ja kokkukuuluvus esinevad kogu tekstis: „Me hoiame torne ja väravaid / ja vana Müürivahet. // Me hoiame neid. Aga mitte nii / kui mõnda aegunud koli. / Me teeme nad nooreks“ (Vaarandi 1952, 8–9). Vaarandi poeemile on oma artiklis eraldi tähelepanu pööranud Heinloo, kes on osutanud ka redaktsioonilistele muutustele (koos viitega Maie Kalda varasemale käsitlusele ja Vaarandi meenutustele) ning on seostanud Vaarandi teksti esmajoones Tallinna ülesehitamise paatosega (Heinloo 2010, 813–814), mis kahtlemata ongi siin kõige olulisem. Edasi on artiklis toodud näiteid Tallinna taastamise kujutamisest ja nimetatud sellega seoses Vaarandi, Parve, Rummo, Smuuli ja Raua luuletusi. Heinloo jääb küll kahtlema, „kas sõjajärgses kirjanduses saab rääkida lausa omaette taastamislule žanrist“ (Heinloo 2010, 815), kuid neid kahtlusi võib hajutada ja loetelu pikendada mõne näitega Tallinna ja Tartu teemadel. Taastamislule pole eesti stalinistlikus linnaluules mitte küll kõige suurem temaatiline žanr, aga siiski piisavalt eristuv, et seda märgata. See on luule, mis kuulutab kadu varemetele ja tervitab uue ja senisest suurema linna sündi: „Nüüd tuleb suurust ja nüüd tuleb avarust – / uusi ja kauneid kvartaale... / Saavutus kroonib me uhket kavatsust – / ehteks kogu me maale“ (Veeamm 1949a, 11; luuletus „Taastamas“).

Võimu kehastava Tallinna kujutamisel on ennekõike tähtis kesklinn, mõnel juhul ka Kadrioru loss ning Tallinna tehased. Kõige mitmekülgsemalt aga kirjeldab Tallinna Rummo „Kiri Tallinnast“. Rummo luulekogu on küll aja nõuetele vastavalt ideologiseeritud, kajastab kesklinna ning kehtivat võimu, kuid muu selleaegse kirjanduse taustal paistab Rummol see kõik vähem silma ning ta kujutab linna ka vaatenurkadest, mis tavaliselt pole soositud – näiteks rannaelu kirjeldavas luuletuses „Pirita“. Jaan Undusk on pikemalt arutlenud Tallinna silueti tähenduste üle ja tsiteerinud sel puhul ka raamatus „Kiri Tallinnast“ ilmunud luuletust „Kodulinn Tallinn“. Luuletuses kutsutakse üles imetlema Tallinna siluetti merelt, mis peaks olema aga võimalik vaid vabale inimesele – nõnda siis oletab Undusk, et see üleskutse põhineb „...klikaegsetel“ elamustel“ (Undusk 2011, 7). See tundub olevat tõepoolest nii. Lisanduseks Tallinna silueti teemadel olgu tähelepanu juhitud, et stalinismiaegses

kirjanduses on väike sari Mustamäe-luulet, mille üks püsिमotiiv on just Tallinna silueti vaatamine eemalt. Hilisem Mustamäe-kirjandus on mõistagi midagi hoopis muud, sõjajärgses luules on ilmselt tegemist alaga, mida maastikuliselt on kirjelatud Mustamäe nõlvana. See on ala, kus näiteks saab suusatada ja linna vaadata, nagu seda tehakse Rummo luuletuses „Mustamäel“, kus linna nägemine osutub küll raskendatuks: „udus vaevu nähtav Tallinn, / – sakiline siluett“ (Rummo 1955a, 14). Samataolisi luuletusi leidub veel, vaade Tallinnale Mustamäelt avaneb ka näiteks Beekmani luuletuses „Mustamäel“ ja Veetamme luuletuses „Sõja üldse me keelame!“.

Tallinna ja teiste Eesti linnade äärealade kujutamine on juhuslikumat laadi, aga ühe silmatorkava klausliga: minevikku vaatava perspektiiviga tekstides on sageli võimalik, et agul muutub tähenduslikuks, nõukogulikus olevis agulil nagu õieti tähendust olla ei saagi. Hea ülevaate varasema proosakirjanduse agulimaastikest annab Talivee (2017, 94–118). Mitmetest tähendustest ja nüanssidest, mis tema analüüsisist paistavad, valib stalinistlik luule välja väikese komplekti tunnusjooni: agulis elavad vaesed ja rõhutud, seal elavad töölised, kes teadupoolest peaksid saama revolutsiooniliseks jõuks. Nii ongi esile toodud peamiselt agulite revolutsioonilist tähendust. Smuuli „Tormi Pojas“ on see esialgu veel vaid suurte muutuste aimdus: „Aga tundub – mööda linnaääri, / madalas ja luitund agulis, / miski vaiksena ja nõrgalt käärib...“ (Schmuul 1947, 84). Käärimise jõulised avaldused tulevad välja Merilaasi luuletusest „Vaba kodumaa“: „Aga äkki, juunipäevil, / agul kihisema löi. / Isa kuskilt peidu-urkast / punalipu välja tõi“ (Merilaas 1948, 7). Äärelinna revolutsioonilisus viib lõpuks „meid aguleist Toompeale“ (Parve 1950, 21; luuletus „Tallinna detsember (1924)“). Üks väljaarendatuid aguliluule näiteid, mis vastandab vana ja uut ajajärku, on Kaalu „Naine agulist“.

Võiks oletada, et Tallinna ja teiste kohalike linnade keskkond, mis on kirjutajale paremini tuttav, soosib konkreetset ning detailide märkamist, ning tendentsina ongi see nii. Olgu praegu näiteks kahe kõige tuntuma stalinismiperioodi luuleteose kiirvõrdlus, mis kinnitab Tallinna linnaruumi detailiseeritust. Väga tuntud varase nõukogude eesti luule näide on Raua „Surematas“, aga ka Sütiste värssmontaaž „Maakera pöördub itta“. Mõlemad kujutavad midagi väga olulist – Raud Lenini mausoleumi Moskvast, Sütiste 1940. aasta sündmusi Tallinnas –, kuid näib, et suured tähendused Raua luuletuses saavad alguse suurest pühalikust kogemusest, Sütistel aga pigem väikesest ja meelelisest: „Astub tunnimees. Köhatab kojamehe luud. / Ja kogu viie meelega tunnetad tõde – / et maakera pöördub itta“ (Sütiste 1946, 236).

Tartut ja Narvat näeb stalinismiaegses luules kokku vähem kui Tallinna – mõistagi on siin ka tõlgenduslikke võimalusi vähem. Nii Tartu kui ka Narva kesklinn

purustati sõja ajal suures ulatuses ning kuigi purustatud linn kajastub sõjajärgses luules, pole kajastuse ulatus purustuste suurusega proportsioonis. Tavaliselt peidetakse varemtes linna kujund teiste ja optimistlikumalt kõlavate värsside vahele. Otsesemalt võib Tartu ja Narva traagikat välja lugeda sellistest luuletustest nagu Semperi „Vabastatud Tartule“ ja „Vabastatud Narvale“, Kärneri „Kojutulek“, Kotta „Kohtamine purustatud kodulinnaga aastal 1944“ ja Kesamaa „Üle varemete“.

Tartu kujutamisel on näha kolm temaatilist kontsentrit: sõjasündmused, linna taastamine ja ülikool. Tartu sõjaaegne kajastus on nendest kolmest kõige sagedasem, hilisemates luuletustes kohtab Tartut harvem ning tema taandumine pildilt on sümptomaatiline. Sõjasündmustega seoses kirjutavad Tartust Semper, Kotta, Kärner, Raud jt – eriti aga Kaal, kes paistab silma kõige mitmekesisema Tartu-luule autorina. Kaalu luulekogus „Võidurakett“ (1948) on eraldi Tartule pühendatud luuletükk, mille tekstid on sündinud aastatel 1944 ja 1945, aga Tartut leidub tal ka mujal. Tartuga seoses võib ülikooli ja nooruse linna mainimist ette tulla, aga sellised akadeemilisele linnale keskenduvad luuletused nagu Hiire „Laul noorusest“ või Kaalu „Ülikooli raamatukogus“ pole üldpildis tavalised. Kaalu luuletus on erandlik veel sellegi poolest, et pikemas tekstis tuleb ette kunagise Toomel asunud raamatukogu üksikasjalikku ruumikujutust: „Ikka ladinakeelne siin seisnud silt / „Bibliotheca Universitatis“. / Kuid tookord fuajees oli Pätsu pilt... / Kõik muutund on sellestsaadik“ (Kaal 1950, 112). Hiire suurim panus Tartu kujutamisse on taastamisluuletustes („Kodulinna ehitamisel“, „Uus lahing“, aga ka „Laul noorusest“ jmt). Arvatavasti sobis Hiire varasema töökust ülistava luule jätkuks kõige paremini töövägede mobiliseerimine varemte koristamisele ja uue linna ehitamisele.

Narva kujutamist tuleb luules ette seoses sõjaga, aga ka seoses tööstusega. Varemte linnale osutavad üksikud tekstikohad summutatakse tavaliselt positiivse tulevikupaatosega: „Kuid sina, Narva, varsti tõused uhkelt – / su teevad terveks armastavad käed“ (Raud 1948b, 183; luuletus „Narva“). Narva-luule sõjajärgseks peakangelaseks saab linna rahutut hoogu nautiv „Kreenholmi noorus“ (Vaarandi 1950, 52; luuletus „Meie inimesed on need“). Arvestades seda, et tööstusettevõtete miljöö kujutamine oli soositud, võib tunduda isegi üllatav, et Kreenholmi ei esine stalinistlikus luules väga palju. Narva teema muutub pärast sõjajärgset lühemat pausi uuesti tähtsaks 1940. ja 1950. aastate vahetusel. Lisaks poliitilisele soosingle mängis kaasa ka see, et kaks tolle aja noorluuletajat – Manivald Kesamaa ja Adolf Rammo – olid pärit Narvast. Rammo jõudis iseseisvate kogudeni hiljem, aga koguteoses „Eesti Nõukogude luuletajad rahu kaitsel“ (1950) on siiski näha tema varane panus Kreenholmi kujutamisse („Rahuhääl“). Rangelt võttes peaks küll rääkima Kreenholmi ja Narva kujutamisest eraldi (tehas rajati algselt linna lähistele), kuid ajajärgu luules eristamist ei teki, nad kuuluvad orgaaniliselt kokku. Uusi vaa-

tenurki Tallinna ja Narva kujutamisse toob hilisstalinistlikul perioodil Uno Lahe satiiriline luule: „Narvas, söökla ukse ees / peatas mind mustlanna: / „Anna käsi, seltsimees, / vasak käsi anna!““ (Laht 1954, 53; luuletus „Mustlanna“). Praeguse teema seisukohalt on Lahe luules oluline see, et ühiskonnas esinevaid pahesid naeruvääristatakse normaalseks peetava elukeskkonna taustal. Laht võib teha paar kõrvalepõiget kolhoosi maimarsile või kanalasse, kuid tema esikkogu „Piimahambad“ tüüpiline keskkond on linn.

Teised linnad

Artikli alguses sai loetletud linnu, mille nimetamine luules on midagi enamat kui nimetamine. Viis linna eristusid teistest selgelt, kuid loetelu oli pikem. Tekib küsimus, miks puuduvad loetelust mõned suuremad Eesti linnad. Peamine põhjus näib olevat see, et suur osa Eesti linnu, välja arvatud Tallinn, Tartu ja Narva, on uute kujunevate linnaluule kaanonite seisukohalt tähenduseta või võib neil olla vaid mõni juhuslik tähendus. Kunagine Kuressaare on Smuuli poeemis sumbunud väikekodanliku õhkkonnaga keskkond, milles võib küll midagi revolutsioonilist peituda, aga mis on uue maailma loomise jaoks ikkagi tänamatu pinnas, siit ei paista ei sära- vaid nõukogude metropole, ei suuri tehaseid ega ka mitte haljendavaid kolhoosipõlde – neid ideaalmaastikke, mida stalinistlik kirjandus soosib. Pärnu, Rakvere, Viljandi või Haapsalu pole koondpildi seisukohalt märkimisväärsed, kuid loomulikult on neist võimalik ka sel ajal kirjutada. Üks näiteid on Ilmi Kolla luuletus „Pärnu lähel“, millele on eraldi tähelepanu pööranud Eve Annuk (2017, 88). Tekst on pärit 1950. aastate algusest, mil see küll üheski luulekogus ei ilmunud, kuid levis see-eest lauluna. Võru satub kujutatavate linnade sekka pooleldi juhuslikult näiteks Barbarusel, kelle jaoks Võru linna tähendusi käivitav koht on Kreutzwaldi ausammas (luuletuses „Lauluisa külastamas“). Paidet kujutatakse seoses Jüriöö ülestõusu sündmustega (Barbaruse „Jüriöö“, Kärneri „Jüriöö tuled“), see teema muutub aktuaalseks ja Nõukogude tagalas poliitiliselt rakenduslikuks 1943. aastal, mil tähistatakse ülestõusu ümmargust aastapäeva.

Niisiis on üks põhjus väikelinnade varjujäämisele nende suhteline tähenduseetus. Teine põhjus on seotud sellega, et osa linnu on kujunemisjärgus. Tööstus- ja kaevanduskeskkonna kujutamine oli nõukogude luulele sobiv temaatika, vanema tööstuslinna Narva kõrval kujuneb noortest linnadest tähtsamaks Kiviõli, teised (Kohtla-Järve, Maardu, Sillamäe) võivad mainimist leida, kuid neid ei tajuta tingimata veel linnakeskkonnana. Kiviõli puhul kordub paralleel Donbassiga, mis sel ajal on kirjanduses eeskujuliku kaevanduspiirkonna näide. Manivald Kesamaa on Kiviõlile ja kaevandustele pühendanud luuletsükli „Pruuni kulla linnas“, kus on ka read: „See on me Donbass, millest kõneldakse, / et ta me tööde esimene liin“ (Kesa-

maa 1950, 85). Kotta luuletab: „Nii tõestab tööga / kaevanduse strekis / ja noores linnas Eestimaa Donbas, / et kommunism reaalselt, raudselt tekib“ (Kotta 1950, 73; luuletus „Kiviõlis“). Töö Kirde-Eestis on siin tõend kommunismi tekkimisest, olles samas väike peegeldus suurematest looduse alistamise projektidest. Stalinismi-aegses lasteluules peegeldab neid utoopiad kõige uhkemalt Rummo eraldi raamatuna välja antud luuletsükkel „Volga–Don“, kus suure veetee rajamine antakse edasi Narvast pärit poisi silme läbi. Kanal ühendab linnu, aga sümbolises plaanis viib see tee ikka sinna, kuhu peaks liikuma kogu ühiskond: „Nõukogude rahvas teilt nõuab, / et ühte viiksite veed. / Teie abil ta alistab põua, / rajab kommunismile teed“ (Rummo 1953, 7).

Nõukogude Liidu linnade kujutamisel on paljudel juhtudel mängus isiklik kogemus, kuigi on selge, et samuti nagu Moskva ja Leningradi puhul on muudelgi puhudel otsustav roll ideoloogilisel tellimusel. Eriti ilmne on see Stalingradi kujutamises. Seda linna nimetatakse seoses sõjategevusega paljudes tekstides, rohkem esile tuleb ta näiteks Semperi luuletuses „Stalingrad“, aga ka Debora Vaarandi luuletuses „Stalingradi aegu“, kus Stalingradi ja sealsete lahingute tähendused avanevad Moskva ja Leningradi taustal. Mitmes 1940. aastate luuletuses on juttu Tšeljabiniskist – mõned eesti kirjanikud sattusid sõja ajal sellesse linna lühemaks või pikemaks ajaks ja sellega seoses võib seda linna näha luuletustes, nagu näiteks Kärneri „Tšeljabiniskile“, Hiire „Linn tagalas“, Kaalu „Granaadikastid“ ja Vaarandi „Vanas majas“.

Oma aja linnaluuletajate seas on rahvusvahelisema hoiakuga Parve ja Beekman: Nõukogude Liidu linnade kajastusi on mõlemal, aga on ka vaateid riigipiiri taha. Beekmani tekstidest, mis linnaruumi avada püüavad, näib olevat kõige otsemal viisil politiseeritud kujutluspildina esitatud sissevaade New Yorki, kus tehakse öudseid sõjaplaane ja mida iseloomustavad „pilvi kriimustavad korstnaotsad“, „majarägu“, Brooklyn „reklaamitule väriseval taustal“ (Beekman 1952, 66; luuletus „Sõdade vastu!“). Mõnest teisest kohast on aga Beekmanil isiklikke kogemusi, mida ta kindlates ideoloogiliselt määratud žanrides paista laseb. Noore Beekmani üks püsiteema, mis levis luules laiemaltki, on maailma eesrindlike noorte sõprus. Beekmanil leidub värsivormis mitmeid variatsioone sellest, kuidas suurtes linnades – ootuspäraselt Moskvast, aga näiteks ka Berliinis – saavad kokku noored eri paikadest (nt „Punasel väljakul“, „Hindu“, „Kaluri laul“, „Kohtumine“, „Tütarlaps Koreast“).

Erandlik on sõjajärgses Kodu-Eesti luules Parve tsükkel „Soome-reisi märkmikust“ (tsükliks esitatud näiteks luulekogus „Võitluspostil“ (1950)), mis suures osas keskendub Helsingile ja mõnel juhul on siin ka konkreetset linnaruumi kujutust. 1947. aastal käis Parve tõepoolest Helsingis, reisimuljeid on aidanud luuleks vor-

mistada eelteadmine kapitalistlike linnade pahedest. Pahede vastukaaluks on Soomes siiski ka punalippu kandvad pioneerid, kelle marssimist Helsingi tänavatel kujutab Parve luuletuses „Lapsed“ – tõenäoliselt on ta siin kujutanud Soome Demokraatia Pioneeride Liidu (Suomen Demokratian Pioneerien Liitto) liikmeid.

Kõik viimati esitatud näited on väikesed, kuid olulised lisandused tuumseid tähendusi genereerivate linnade kujutamisele. Moskvasse tsentreeritud maailmapildi äärtel on vähetähenduslikud paigad (eelkõige väikelinnad) ja vaenlased (kapitalistlike riikide linnad), vahepealsesse positsiooni asetuvad mõned sotsialismileeri linnad (eriti sõjajärgne Berliin), aga ka äsja jutuks olnud Helsingi.

Kokkuvõtteks

Artiklis tulid välja linnakujutuse tähtsamad tendentsid, autorid ja tekstid stalinismiaegses eesti luules. Linnaluuletajatena olid teistest tähelepanuväärsemad Johannes Barbarus, Debora Vaarandi, Paul Rummo, Mart Raud, Aira Kaal, Ralf Parve ja Vladimir Beekman. Kirjanike kirjutamisviisid erinesid sel perioodil üksteisest vähe ning seetõttu sõltus tähelepanuväärsus eriti kvantitatiivsetest näitajatest, aga ka sellest, millise asendi saavutas kirjanik nõukogude kultuurihierarhias. Vaarandi oli Smuuli kõrval teine tunnustatum luuletaja 1940. ja 1950. aastatel ning võiks siis arvata, et tema linnaluulel oli juba autori maine tõttu suurem kaal. Mõnel üksikul juhul võib siiski nentida, et kvantiteet pole määravate tegurite hulgas ning kirjutaja linlik hoiak on tekstidest näha – eriti siis Barbarusel, kes suri 1946. aastal ega saanud hilisstalinistlikus luules enam kaasa rääkida. Vaarandi ja Rummo silmapaistvust toestab lisaks ametlikule tunnustatusele stabiilne tootlikkus, aga ka variatiivsus ja poeetilise keele valdamine. Kumbki on pühendanud Tallinnale pikemaid värsteoseid (Vaarandi poeem „Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja“ ja Rummo luulekogu „Kiri Tallinnast“), kuid käesoleva teema seisukohalt tähenduslikke tekste on neil ka teistes raamatutes.

Nii nagu tekstide sisu tervenisti, oli ka linnade kujutamine luules sel ajal allutatud poliitilisele reglemendile. Esteetilist ja temaatilist reeglistikku, mida kirjanik tingimata peaks jälgima, on sotsialistliku realismi teooriast raske välja lugeda, kuid kirjanduslik ühtsus tekkis loominguulise praktika käigus sellegipoolest. Nõukogude kirjanik tuletas esteetilisi reegleid poliitilistest, õppis kirjutamist teistelt kirjanikelt ja kriitikutelt. Kirjapandud reeglite näiline avarus võimaldas repressioneerida ja tunnustada autoreid vastavalt vajadusele – ehk teisisõnu: „Sotsialistlik realism oli laia kandepinnaga raketialus, millelt sai tulistada enam-vähem kõigis suundades“ (Undusk 2013, 46).

Kirjeldatud situatsioonis ei pea siis ka arvama, et kuskil oleksid olnud selged juhtnöörid, millisest linnast või kui isiklikult oli lubatud luuletada, kuid sellest hoo-

limata on näha, et stalinismiaja kirjanik, kes tahab elus ja kirjanduses edasi püsida, orienteerub sakraliseeritud ruumimudelile ning ta puudutab mõnes oma luuletuses Moskva, Leningradi või Tallinna teemat. Tartu ja Narva ja teiste linnade kujutamisel nii selgeid printsiipe ei olnud, kuigi Narva kujutamine on stalinismiajal soositud. Tartu kujutamise puhul peaks oletama, et seda ei kutsunudki esile mingid ametlikud nõuded või soosingud, vaid mängus olid kolm sekundaarset põhjust: Tartu on suuruselt teine linn Eestis, Tartu oli varem kultuurikeskuse ja ülikoolilinnana väga tähtis ja mõne kirjaniku jaoks oli see kodulinn.

Linnad esindasid esimeses järjekorras võimusuhteid, kindlasti kujutati võimuga seotud linnu, teistega võis ümber käia vabamalt. Moskva esines absoluutse keskmene, mis tähendab ka suurt hulka Moskvale pühendatud tekste ning linnakujutuse eriti suurt standardiseeritust – oli soovitatav kujutada Punast väljakut, Kremli ja Lenini mausoleumi, soovitatav oli tunda Moskva õhustikus Stalini ja Lenini vaimu pikendust, imetleda Moskva pompoossust. Staatilise Moskva paariliseks oli kirjandustekstides mõnevõrra dünaamilisemana esitatud Leningrad, revolutsiooni sünnipaik. Tallinn pidi omakorda peegelduma selles mudelis „kohaliku Moskvana“. Moskva ja Tallinna kujutamine oli kõige ulatuslikum, Tallinna kujutamine kõige mitmekesisem. Tõsiasi, et Moskvale ja Tallinnale on sel perioodil pühendatud eraldiseisvaid luuleraamatuid, kinnitab nende positsiooni. Kõige sagedamini luuletustes korduv Tallinna maamärk on Pikk Hermann, võimusuhte kõige otsesem avaldus ruumis, teataval viisil seega Kremli väiksema mõõduga ja positsiooniga ekvivalent võimuhierarhias.

Mitmekesisust soosis see, et peaaegu kõikidel Tallinnast kirjutanud autoritel oli selle linnaga isiklik suhe ning samal ajal polnud Tallinna kirjandusliku kujutamise uued tavad veel lõplikult välja kujunenud. Samasuguseid tõdemusi võib öelda teistegi Eesti linnade kujutamise kohta – kohalikkus on suure stalinistliku hoovuse sees üks neid väikeseid alasid, mis võib pakkuda prognoosimatust. Piiratud määral, aga ikkagi on siit võimalik leida midagi, mida otseselt Moskva või Leningradi peegelduste kaudu tuletada ei saa. Kas see kohalikkus on ka võti linnaluule kirjanduslikul avardumisel pärast 1955. aastat, jääb praegu lahtiseks, kuid hüpoteesina järgmistes uurimustes on seda võimalik kasutada.

Aastatel 1940–1955 ilmunud eestikeelsed luulekogud, koguteosed, antoloogiad ja valitud teoste väljaanded, mis sisaldavad Nõukogude Liidus kirjutatud värsstekste ²

Alle, August. 1954. *Valitud tööd. Valik luulet ja publitsistikat*. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Barbarus, Johannes. 1943. *Relvastatud värsid 1941–1943*. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus.

———. 1944. *Rindeteedel 1942–1944*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1945. *Tallinn*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

———. 1946. *Samm-sammult võidule. Valimik luuletusi II (1939–1945)*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1948. *Luuletused II. 1939–1946. Kogutud teosed II*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Beekman, Vladimir. 1952. *Laul noorusest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1955. *Tee ellu*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Eesti luule antoloogia II. 1955. Koostanud Debora Vaarandi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Eesti nõukogude luuletajad rahu kaitsel. Koguteos. 1950. Koostanud Arnold Tulik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi X aastapäevaks. Valik luuletusi. 1950. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

Eesti proletaarne kirjandus. Valimik jutustusi ja luuletusi. 1951. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Haava, Anna. 1954. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Hiir, Erni. 1944. *Võidule. Luuletusi Isamaasõjast*. Leningrad: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1946. *Elu nimel. Värsivalimik 1918–1945*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1950. *Uutele võitudele. Luuletusi 1944–1950*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kaal, Aira. 1945. *Ma ei anna relva käest. Luuletusi 1939–1944*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1948. *Võidurakett*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1950. *Vaba kodumaa*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kesamaa, Manivald. 1950. *Kuuma südamega*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kodumaa süda. Eesti autorite Moskvale pühendatud luuletusi. 1947. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Korsen, Kaarel. 1950. *Võrsuv vili. Luuletusi (1944–1949). Noorsooraamat*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kotta, Felix. 1948. *Ründ. Luuletused*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

———. 1950. *Kindlal sammul*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

² Loendi koostamise printsiipe on täpsemalt kirjeldatud artikli algusosas.

- Kärner, Jaan. 1941. *Valitud luuletused*. Tartu: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1943. *Kodumaa käsk. Antifašistlikke luuletusi 1941–1942*. Moskva: Vöörkeelse Kirjanduse kirjastus.
- . 1944. *Viha, ainult viha. Poeeme ja luuletusi 1943*. Leningrad: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1945a. *Meie jõud*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1945b. *Valitud luuletused 1912–1945*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1947. *Suur Oktoober. Valimik luuletusi*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1951. *Luulevalimik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laht, Uno. 1954. *Piimahambad*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Meie päevad. Eesti nõukogude autorite luulet valimispäevaks*. 1947. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Merilaas, Kersti. 1948. *Päikese paistel*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Nii sammu edasi, leninlik noorus*. 1948. Tallinn: Poliitiline Kirjandus.
- Nurme, Minni. 1945. *Sünnimuld. Luuletused*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1947. *Pikalt teelt. Luuletused ja poeem*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Oktoobrilipp. Valimik eesti nõukogude luulet*. 1947. Koostanud Ralf Parve. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Parve, Ralf. 1945. *Söduri südamest. Luuletusi Isamaasõja päevilt*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1946. *Ajast karmist, kaunist ja kallist. Teine kogu luuletusi*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1948a. *Kojutulija. Luuletusi*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1948b. *Teguderohked päevad*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1950. *Võitluspostil. Luuletusi*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1953a. *Suvepäevil Siverskojes. Poeem*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1953b. *Vabadussamba vari. Satiirilisi värse*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Rahu eest! Valik luuletusi*. 1951. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut.
- Raud, Mart. 1943. *Sõjasõna. Luuletusi 1941–1943*. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus.
- . 1945. *Uued sillad. Isamaaluulet 1943–1944*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1946a. *Kaks astjat. Värse enne ja pärast sõda*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1946b. *Rein Tarvas. Ballaad*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut Tallinn.
- . 1947a. *Oktoobri võit*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1947b. *Valimispäeviks. Isamaaluulet 1946–1947*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1948a. *Jõud ja valgus. Luuletused ja poeemid 1947–1948*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1948b. *Valitud luuletused 1919–1947*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1949. *Muusika*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1953. *Kõik teed. Luuletusi ja poeeme*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Rummo, Paul. 1946. *Võitlev kodumaa. Värssdokumente 1941–1945*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1950. *Rahva võim. Luuletusi ja laule 1946–1950*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1952. *Katkekülvajad. Valik satiirilisi värssse 1942–1952*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1953. *Volga–Don. Kirjad esimeselt kommunismi suurehituselt*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1955a. *Kiri Tallinnast*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1955b. *Veerev kivi. Luuletusi 1951–1954*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Schmuul, Juhan. 1946. *Karm noorus. Luuletusi 1943–1945*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1947. *Tormi Poeg*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1948. *Järvesuu poiste brigaad. Luuletusi ja poeeme 1946–48*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1949. *Poeem Stalinile*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1951. *Et õunapuud õitseksid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1952. *Rahu rahvastele*. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut.
- . 1953a. *Luuletused, poemid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1953b. *Mina – kommunistlik noor*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Semper, Johannes. 1943. *Ei vaikida saa. Luuletusi 1941–1943*. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus.
- . 1946a. *Lepatriinu*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1946b. *Valik luuletusi*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1947. *Meie päevad. Luuletusi*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1948. *Mister Business*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- Sööt, Karl Eduard. 1946. *Valitud luuletused*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Sütiste, Juhan. 1946. *Valitud luuletused*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1955. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tõe ja relvaga hävitame fašismi*. 1941. Tartu: Ilukirjandus ja Kunst.
- Uued sihid. Koguteos*. 1949. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Vaarandi, Debora. 1945. *Põleva laotuse all. Luuletusi*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1948. *Kohav rand*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1949. *Talgud Lööne soos*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1950. *Selgel hommikul*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1952. *Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1953. *Luuletused. Valik luuletusi 1941–1953*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Veetamm, Muia. 1949a. *Silma ja südamega*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- . 1949b. *Sügisest*. Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.
- . 1955. *Matka mälestusi*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Viiding, Paul. 1941. *Tööraha riik*. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.

———. 1947. *Edasimineks*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Võitluse radadel. *Koguteos*. 1942. Toimetanud Oskar Urgart. Moskva: Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastus.

ÜLKNÜ XI kongressiks. *Luuletusi*. 1949 Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut.

Allikad

Annuk, Eve. 2017. „Stalinismi „Teised“: Ilmi Kolla kui teisitimõtleja.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 20. *Sotskolonialism Eesti NSV-s: kultuurist argilmani*, toimetanud Epp Annus, 77–98. <https://doi.org/10.7592/methis.v16i20.13890>.

Annus, Epp. 2017. „Ma tõstan klaasi vene rahva terviseks: sotskolonialismi diskursiivsed alustalad.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 20. *Sotskolonialism Eesti NSV-s: kultuurist argilmani*, toimetanud Epp Annus, 4–26. <https://doi.org/10.7592/methis.v16i20.13887>.

Clark, Katerina. 2003. „Socialist Realism and the Sacralizing of Space.“ – *The Landscape of Stalinism. The Art and Ideology of Soviet Space*. Studies in Modernity and National Identity. Toimetanud Evgeny Dobrenko ja Eric Naiman, 3–18. Seattle; London: University of Washington Press.

Dobrenko, Evgeny. 2011. „Literary Criticism and the Institution of Literature in the Era of War and Late Stalinism, 1941–1953.“ – *A History of Russian Literary Theory and Criticism. The Soviet Age and Beyond*. Pitt Series in Russian and East European Studies, toimetanud Evgeny Dobrenko ja Galin Tihanov, 163–183. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Fitzpatrick, Sheila. 2000. *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.

Groys, Boris. 2019. *Stalinismi totaalne kunstiteos*. Bibliotheca Controversiarum. Tõlkinud Kajar Pruul. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Günther, Hans. 2011. „Soviet Literary Criticism and the Formulation of the Aesthetics of Socialist Realism, 1932–1940.“ – *A History of Russian Literary Theory and Criticism. The Soviet Age and beyond*. Pitt Series in Russian and East European Studies, toimetanud Evgeny Dobrenko ja Galin Tihanov, 90–108. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Heinloo, Ivo. 2010. „Tallinna-temaatika stalinismiaja Eesti NSV kirjanduses.“ – *Keel ja Kirjandus* 53 (11): 811–819.

Hennoste, Tiit. 2011. „Ametiühingust rühmituseks. Eesti Nõukogude Kirjanike Liit kui kirjandusrühmitus ja tema esimene põhikiri kui kirjanduslik manifest.“ – *Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest*, koostanud Anneli Kõvamees ja Piret Viires, 13–44. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

———. 2018. „Kirjandus kui vastupanu Nõukogude Eestis teise maailmasõja järgsel perioodil.“ – *Ajalooline Ajakiri*, 2/3 (164/165): 225–251. <https://doi.org/10.12697/aa.2018.2-3.06>.

James, C. Vaughan. 1973. *Soviet Socialist Realism. Origins and Theory*. London; Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Kepp, Õnne. 2010. „Eesti linnaluule võimalus? Pilkk eesti linnaluulele aastatel 1860–1940.“ – *Akadeemia* 22 (4): 672–694.

Lilja, Pekka. 2017. „Ždanovlusest sulailmadeni. Märkmeid Nõukogude Eesti kirjanduspoliitikast.” – *Koos lahus. Uurimusi ja kriitikat eesti ja soome kirjandusest*. Studia litteraria Estonica 19, koostanud Pekka Lilja ja Mart Velsker, 25–73. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Looming. 1946. „Ajakirjadest „Zvezda” ja „Leningrad”. ÜK(b)P KK otsusest 14. augustist 1946.

Lotman, Juri. 1999. „Peterburi sümboolika ja linnasemiootika probleemid.” – Juri Lotman, *Semiosfäärist*. Avatud Eesti Raamat, koostanud ja tõlkinud Kajar Pruul, 325–349. Tallinn: Vagabund.

Olesk, Sirje. 2002. *Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest*. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 1. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Raudsepp, Anu. 2000. „Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis.” – *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999*, koostanud Marin Laak ja Sirje Olesk, 136–148. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Talivee, Elle-Mari. 2017. *Kuidas kirjutada linna. Eesti proosa linnamaastik aastail 1877–1903*. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn University. Dissertations on humanities, 35. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Undusk, Jaan. 2011. „Mälupaik Tallinn. Mõtteid tema siluetist.” – *Tuna* 14 (2): 2–17.

———. 2013. „Sotsialistliku realismi lenduv reaalsus. Esteetika kui reaalspoliitika riist.” – *Vikerkaar* 28 (6): 39–61.

Mart Velsker – PhD, Tartu ülikooli kultuuriteaduste instituudi dotsent. Tema kirjandusteaduslike huvide hulka kuuluvad eesti luule, nüüdisaegne eesti kirjandus, lõuna-eesti kirjandus, linnaurimus ning ilukirjanduse keelekasutus.

E-post: mart.velsker[at]ut.ee

The Kremlin and Kreenholm, the Winter Palace and Toompea Hill: Cities in Estonian Poetry of the Stalinist Era

Mart Velsker

Keywords: Estonian poetry, Stalinism, socialist realism, city, urban literature

The article aims to give a survey of cities and urban spaces appearing in Soviet Estonian poetry of the Stalinist period. All in all, 93 Estonian-language collections of poetry were published in Soviet Estonia between 1940 and 1955, but not all of these contained urban topics. Estonia was occupied by the Soviet Union in 1940 and this brought about an abrupt change in literary texts produced in the country because literature had to take into account the regulations imposed by the doctrine of Socialist Realism and the personality cult of Joseph Stalin. In connection with this, representations of urban space became ideologised in a novel manner. It is difficult to tease forth explicit aesthetic prescriptions from the doctrine of Socialist Realism, but a unified aesthetics was developed in the course of literary practice by authors who copied one another in order not to err unwittingly. The political surveillance of literature increased at the turn of the 1940s and 1950s; it is in this period that the most pronounced standardisation of modes of representation can be observed.

Several cities are mentioned in Estonian poetry of the Stalinist era, but implicit rules governing the depiction of urban space become most readily evident in case of five cities. Among these were the largest cities in Russia (Moscow and Leningrad, today's St. Petersburg) and in Estonia (Tallinn, Tartu and Narva). Depictions of Moscow and Tallinn are the most numerous. Representing Moscow is subject to rules in a particularly noticeable way: the capital of the Soviet Union had to contain the overarching spirit of Stalin and Lenin, and the city was represented as the static central point of a superpower or even of the whole world. In the city space of Moscow, Red Square with Lenin's mausoleum and the Kremlin emerges as a sacralised space. In comparison with Moscow, the image of Leningrad is somewhat more dynamic for the city is often evoked as the starting point of the 1917 revolution, and Leningrad also appears as a city important in connection with World War II.

Representing Tallinn proceeded from the understanding that the capital of the Estonian SSR had to be an unmediated reflection of the power emanating from Moscow. The representations of Tallinn are more varied, though, for the authors more often tended to have a personal relationship with the city. The most important landmark emerging in representations of Tallinn is the medieval tower of Tall Hermann on Toompea hill that serves as the most important flag tower in Estonia. Even in Stalin-era poetry Tallinn was often perceived as 'ancient', (the epithet 'old' is repeated in many poems), which is partly paradoxical as the pathos of Socialist Realism would prefer to speak of the birth of new cities. The paradox was resolved by introducing a dialectics of 'old' and 'young' cities; solutions were also offered in the so-called poetry of reconstruction that encouraged the removal of wartime ruins and the erection of new buildings.

As concerns other Estonian cities, some poems focus on Narva as a significant industrial town. Tartu had been important in the earlier national history, but its significance waned now that Tallinn's was rising. Tartu's reputation as a university town survived into the Soviet period, however, and even the poetry of the Stalinist era contains some depictions of academic life. The urban centres of both Tartu

and Narva suffered major damage in World War II, but the ruins receive only scant mention in verse. Still, they are not hidden and war is a recurring topic in the case of both cities.

Depiction of large cities, huge spatial elements and city centres suited the poetry of Stalin's era. Small towns seemed meaningless in this context and outskirts only obtained a meaning in case events of the past were described – thus, slums, represented as the living quarters of workers close to the city limits, would harbour a revolutionary spirit. In the case of contemporary Soviet cities, the outskirts played no particular role, as all the politically favoured meanings were located in the centre.

A couple of publications specifically underscored the significance of cities, e.g the thematic anthology *Kodumaa süda. Eesti autorite Moskvale puhendatud luuletusi* ('The heart of the homeland: Poetry dedicated to Moscow by Estonian authors', 1947) and two books dedicated to Tallinn, Debora Vaarandi's *Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja* ('The old man from Lake Ülemiste and the young city builder', 1952) and Paul Rummo's *Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja* ('The old man from Lake Ülemiste and the young city builder', 1952). The era's most significant urban poets include Johannes Barbarus, Debora Vaarandi, Paul Rummo, Mart Raud, Ralf Parve and Vladimir Beekman. The modes of expression of these authors may vary, but their individual styles are less clearly expressed than is usual in poetry, because different authors' styles became relatively uniform due to the canonised aesthetics of Socialist Realism.

Mart Velsker – PhD, Associate Professor at the Institute of Cultural Research, University of Tartu. His research interests include Estonian poetry, contemporary Estonian literature, South Estonian literature, Literary Urban Studies and language in literature.

E-mail: mart.velsker[at]ut.ee